

1. Σχέδιο της Εκάτης με τα έξι χέρια της και 'χαρακτήρες' από ένα μολυβένιο defixio, που βρέθηκε στην Αγορά των Αθηνών (παρωρυφήθηκε ευγενικά από τον D. Jordan).

Η ΜΑΓΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Sarah Iles Johnston

Αναπλ. Καθηγήτρια Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας
Πολιτειακό Πανεπιστήμιο του Οχάιο, Columbus, Ohio

Όπως μας διηγείται ο Ηρόδοτος¹, ο τύραννος της Κορίνθου Περίανδρος έστειλε κάποτε έμπιστους ανθρώπους του στο μαντείο των νεκρών, να ρωτήσει για κάτι που είχε χάσει. Το φάντασμα της Μέλισσας, της νεκρής γυναίκας τού Περίανδρου, εμφανίστηκε ως διά μαγείας, αλλά αρνήθηκε να τους πει πού βρισκόταν το χαμένο αντικείμενο. Κι αυτό, γιατί κρύωνε και ήταν γυμνή, επειδή τα ρούχα με τα οποία την είχαν θάψει ήταν άχρηστα, αφού δεν είχαν καεί σωστά. Για ν' αποδείξει την ταυτότητά της, ζήτησε να πουν στον Περίανδρο πως είχε βάλει το ψωμί του σε κρύο φούρνο, κι αυτός θα καταλάβει. Το περίεργο μήνυμα τον έπεισε, γιατί ήξερε ότι είχε κάνει έρωτα με το πτώμα της Μέλισσας, μετά το θάνατό της.

Αμέσως ο Περίανδρος διάταξε όλες οι γυναίκες της Κορίνθου να μαζευτούν στο ιερό της Ήρας. Κι αυτές ήρθαν ντυμένες με τα καλύτερά τους ρούχα, υποθέτοντας ότι πρόκειται για γιορτή. Ο Περίανδρος έδωσε τότε εντολή στους φρουρούς του να γδύσουν τις γυναίκες και να κάψουν τα ρούχα τους σ' ένα λάκκο². Έπειτα προσευχήθηκε στη Μέλισσα. Μόνο τότε το φάντασμά της του είπε που βρισκόταν το χαμένο αντικείμενο.

Αυτή είναι μια από τις παλιότερες ιστορίες φαντασμάτων, που μας κατατοπίζει για το ποιες ήταν οι σχέσεις ανάμεσα σε ζωντανούς και νεκρούς στην αρχαία Ελλάδα³. Μαθαίνουμε, έτσι, ότι οι νεκροί απαιτούσαν να έχουν μια σωστή κηδεία, που έπρεπε να περιλαμβάνει και δώρα, τα οποία θα χρησιμοποιούσαν στη μετά θάνατο ζωή τους. Σε αντάλλαγμα, οι ζωντανοί θα μπορούσαν να έχουν τη συνεργασία των νεκρών κάθε φορά που χρειάζονταν βοήθεια ή συμβουλή.

Στην αρχαία Ελλάδα ο καθένας ενδιαφερόταν, όπως ο Περίανδρος, να διατηρεί καλές σχέσεις με τους νεκρούς. Όμως, κατά την τελευταία φάση της αρχαϊκής περιόδου εμφανίστηκε μια κατηγορία ειδικών στους οποίους απευθύνονταν ο κοινός άνθρωπος, όταν παρουσιάζονταν προβλήματα με τους νεκρούς, πράγμα, εξάλλου, που έκανε και ο Περίανδρος, όταν ζήτησε τη βοήθεια του ιερατείου του μαντείου των νεκρών (νεκουμαντείου). Ο μεσάζων αυτός ονομαζόταν γόης και η τέχνη που ασκούσε γοητεία. Οι σύγχρονοι μας επιστήμονες συχνά μεταφράζουν τις λέξεις αυτές ως 'μάγος' και 'μαγεία', αντίστοιχα, ενώ η ετυμολογία τους, που παραπέμπει στο ρήμα γοάω (=θρηνώ), δείχνει ότι η αρχαία ελληνική μαγεία εμπεριέχει στην ουσία της και την επι-

κοινωνία με τους νεκρούς. Η επικοινωνία αυτή μπορούσε να υπηρετεί πολλούς σκοπούς, ανάλογα με το πρόβλημα που ο γόης είχε αναλάβει να λύσει: άλλοτε έπρεπε να κατευάσει τον νεκρό, ώστε, μαλακώνοντας τον θυμό του, να εξασφαλίσει τη βοήθειά του (οι ειδικοί που συμβουλευθήκε ο Περίανδρος στο μαντείο των νεκρών θα μπορούσαν να ονομάζονται γόητες). Άλλοτε, πάλι, έπρεπε να δραστηριοποιήσει τον νεκρό ενάντια σε κάποιον ζωντανό, ώστε να εξημερωθεί, έτσι, τα συμφέροντα του πελάτη του, που εχθρευόταν κάποιον. Άλλοτε, τέλος, ο γόης έπρεπε να συμβουλευεί τους πελάτες του, πώς να οργανώσουν και να τελούν, όσο ζούσαν, τις τελετές που θα τους εξασφάλιζαν ότι τα φαντάσματά τους θα ήταν ευτυχημένα στη μετά θάνατο ζωή.

2. Αγγειογραφία:
Ο Ορφέας οδηγεί
την Ευρυδική
μέσα στον Άδη.
Έργο του Ζωγράφου του
Άδη, 330 π.Χ. Νάπολη,
Museo Archeologico
Nazionale.

Ο εξεμμενισμός των νεκρών. Εκτός από την ιστοριοιούλα του Ηροδότου, γνωρίζουμε και πολλές άλλες διηγήσεις για γόητες, οι οποίες έλυναν προβλήματα που δημιουργούσαν οι νεκροί. Μια από τις πιο γνωστές αναφέρεται στον Παισανία, τον Σπαρτιάτη προδότη, που, επειδή δολοφονήθηκε από τους συμπολίτες του έξω από τον ναό της Αθηνάς στη Σπάρτη, γύρισε από τον Άδη για να τους τιμωρήσει³. Το φάντασμα του Παισανία παραμόνευε έξω από την είσοδο του ναού, και τόσο κατατρόμαζε όποιον προσπαθούσε να μπει, ώστε τελικά κάθε δραστηριότητα του ναού σταμάτησε εντελώς. Οι Σπαρτιάτες, έχοντας πείσει σε βαθιά απόγνωση, κατέφυγαν στο μαντείο των Δελφών, όπου ο Απόλλωνας τους συμβούλεψε να καλέσουν γόητες από τη Θεσσαλία (ή ψυχαγωγούς, δηλαδή οδηγούς ψυχών, όπως τους αποκαλούν κάποιες πηγές της διήγησης). Οι ειδήμενες αυτοί συμβούλευσαν τους Σπαρτιάτες να ενταφιάσουν το πτώμα του Παισανία κοντά στον ναό κι ακόμη να στήσουν δύο αγάλματα του νεκρού έξω από τις πόρτες του.

Καμιά από τις παραλλαγές αυτής της ιστορίας δεν μας πληροφορεί με ακρίβεια, για το τι θα έπρεπε να κάνουν στη συνέχεια οι Σπαρτιάτες με τα αγάλματα όταν για είχαν τοποθετηθεί στη θέση τους. Άλλα, όμως, αρχαία κείμενα αναφέρουν αγάλματα νεκρών που οι ζωντανοί τα αλυσόδεταν⁴, για να μην τριγυρνούν τα φαντάσματά τους, όπως το φάντασμα του μυθικού κληγού Ακταίονος, που είχε στοιχειώσει τον Ορχομενό. Ή μνημονεύουν άλλα αγάλματα, που πρώτα τα τείναν και μετά τα εγκατέλειπαν μακριά στο δάσος, όπως τα αγάλματα απειλητικών φαντασμάτων που μαρτυρούνται σε ένα ιερό ψήφισμα του 4ου αιώνα π.Χ. από την Κύρνη, την ελληνική αποικία στις ακτές της Λιβύης⁵. Αναμφίβολα, όταν κανείς αντιμετώπιζε ενοχλητικά φαντάσματα, το καλύτερο που είχε να κάνει ήταν να τα εξεμμενίσει με δώρα ή με καλοσύνες – όπως ο ενταφιασμός στην περίπτωση του Παισανία ή η προσφορά ρούχων στην περίπτωση της Μέλισσας. Και ακόμη, να πάρει τα κατάλληλα μέτρα, απομακρύνοντας τα ή περιορίζοντας τα μακριά από την περιοχή που στοιχειώνει, ώστε να τα εμποδίσει να προξενήσουν περισσότερο κακό.

Υπήρχαν και άλλες μέθοδοι για τον έλεγχο των φαντασμάτων, τις οποίες θα μπορούσαν να υιοθετήσουν οι άνθρωποι χωρίς βοήθεια από τους γόητες ή ψυχαγωγούς. Από το έργο του Αισχύλου *Χορηφοί* είναι μαθαίνουμε ότι κι μόνα τους τα δώρα αποτελούσαν μέθοδο λυσιτελής: όταν η βασίλισσα Κλυταιμνήστρα βασανιζόταν από εφιάλτες, σταλμένους, όπως πίστευε, από τον δολοφονημένο σύζυγό της Αγαμέμνονα, έδωσε οδηγίες στην κόρη της Ηλέκτρα να κάνει σπονδές στον τάφο του Αγαμέμνονα, ελπίζοντας ότι έτσι θα κατέλυε το φάντασμα του και θα λυτρωνόταν από τους εφιάλτες της⁶. Οι σπονδές, που αποτελούσαν μέρος των παραδοσιακών τελετουργιών για τους νεκρούς, υιοθετούνται απλά εδώ για να υπηρετήσουν ένα νέο σκοπό.

Η Κλυταιμνήστρα, μόλις δολοφόνησε τον Αγαμέμνονα, προσπάθησε να εφάρμοσει μια εντελώς διαφορετική μέθοδο, τον *μασχαλισμό*, δηλ. τον διαμελισμό του πτώματος (= στην κυριολεξία, αποκόλληση των χεριών από τις μα-

σχάλες), για να ελέγξει το φάντασμα του, ελπίζοντας προκαταβολικά ότι, έτσι, δεν θα αντιμετώπιζε προβλήματα⁷. Προφανώς ο μασχαλισμός δεν λειτουργήσει σωστά, εφόσον δεν εμπόδιζε το φάντασμα του Αγαμέμνονα να παρουσιάζετα στους εφιάλτες της. Μας δίνει, όμως, την ευκαιρία να μάθουμε, πώς έβλεπαν μερικές φορές οι Έλληνες τα φαντάσματα: άσχετα από το πόσο θεωρούσαν ότι το σώμα και η ψυχή ήταν, κατά κάποιον τρόπο, οντότητες ξεχωριστές, πίστευαν επίσης ότι αυτά τα δύο συνδέονταν αρκετά στενά, ώστε τραυματίζοντας το ένα, να πληγώνεται και το άλλο. Στο ίδιο συμπέρασμα μας οδηγεί και η περίπτωση του Σπαρτιάτη Παισανία, όπου ο ενταφιασμός του νεκρού σώματος του φαντάσματος βοήθησε να καταπραυνθεί ο θμός του νεκρού.

Οι νεκρικές σπονδές στον τάφο, που προορίζονταν για τον εξεμμενισμό φαντασμάτων, μπορούσαν να συνοδεύονται μερικές φορές και από μηνιαίες προσφορές τροφής, τα *δέινα*, τα οποία τη νύχτα της νέας σεληνής τοποθετούνταν έξω από τις πόλεις, στο σημείο όπου συναντιόνταν τρεις δρόμοι (*τριόδοι*). Τα δέινα αυτά αφιερώνονταν από τους ζωντανούς όχι μόνο στα φαντάσματα, για να τα αποτρέψουν από τις δραστηριότητές τους, αλλά και στην αφέντερ τους, τη θεά Εκάτη, με την ελπίδα ότι εκείνη θα κατάφερε να τα συγκρατήσει. Η στενή σχέση της Εκάτης με τα φαντάσματα ήταν ο κυρίως λόγος που την ανέδειξε ως την πιο σπουδαία θεότητα για τους γόητες και για όσους ασχολούνταν με τη μαγεία στην αρχαιότητα, και ο ρόλος αυτός της Εκάτης επιβιώνει ακόμη και στον *Μάκβεθ* του Σαίξπηρ.

Η δραστηριοποίηση των νεκρών. Αυτή μας ξαναφέρει πίσω στους γόητες και στο επάγγελμά τους. Ο ειδήμενος που ήξερε πώς να ηρεμήσει και να κρατήσει μακριά τους νεκρούς, ήταν φυσικό να καταφέρει και να τους δραστηριοποιεί ενάντια στους ζωντανούς. Οι αρχαίες πηγές βρithουν από περιστατικά στα οποία οι γόητες επιτελούν αυτό ακριβώς το έργο. Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* αναφέρει ότι πλανόδιοι ειδικοί χτυπούσαν την πόρτα εύπορων πολιτών και υποσχόνταν ότι, με μικρή μόνο αμοιβή, μπορούσαν να δραστηριοποιήσουν τους νεκρούς και να κάνουν μάγια (*αγμαία* και *κατάδεσμοι*) σε βάρος οποιουδήποτε επιθυμούσε ο πελάτης τους⁸. Η σημασία της λέξης *αγμαία* (άγω=οδήγηση) είναι σαφής: πρόκειται για μάγια με τα οποία οι γόητες μπορούσαν να οδηγήσουν, να στρέψουν τα φαντάσματα *εναντίον* των ζωντανών, κάτι ανάλογο με αυτό που έκαναν οι γόητες της Θεσσαλίας, που οδήγησαν το φάντασμα του Παισανία μακριά από το ναό της Αθηνάς.

Η λέξη *κατάδεσμοι*, που σημαίνει κατάρες ή μάγια που δίνουν, που συγκρατούν, αποδίδεται συνήθως από τους σύγχρονους επιστήμονες με τον τεχνικό όρο "πνικακίδες με κατάρες". Οι κατάδεσμοι ήταν μικρά, λεπτά, μολύβδινα ελάσματα, στα οποία αναγράφονταν αιτήματα προς τους θεούς που εξουσίαζαν τους νεκρούς, όπως η Εκάτη και ο Ψυχοπομπός Ερμής, αλλά και προς τους ίδιους τους νεκρούς (Εκ. 1). Οι ζωντανοί είχαν την προσδοκία ότι οι θεότητες αυτές θα βοηθούσαν, ώστε να μη βλάψουν οι νεκροί ένα ζω-

ύπνο χωρίς εμένα. ... σύρε την από τα μαλλιά, από την καρδιά, από την ψυχή, σε μένα! ...

Ο μάγος που τοποθετεί την πινακίδα σ' έναν τάφο δεν είναι βέβαιος τίνας είναι ο τάφος, γι' αυτό και αναφέρεται στον "δαίμονα" ή φάντασμα, είτε είναι άνδρας είτε γυναίκα. Ούτε είναι σίγουρος ότι το φάντασμα αυτό μπορεί να τα καταφέρει μόνο του, και έτσι, στην προσπάθειά του να του εξασφαλίσει επιτυχία, επικαλείται τους θεούς του Αθή και όσους άλλους νεκρούς είναι θαμμένοι εκεί κοντά. Είναι ενδιαφέρον, πώς περιγράφονται αυτοί οι νεκροί: ο μάγος ζητά βοήθεια ιδιαίτερα από νεαρές κόρες και έφηβους που πέθαναν απροσδόκητα – προτού, δηλαδή, διανύσουν τον πλήρη κύκλο της ζωής, προτού παντρευτούν και κάνουν παιδιά. Σε πολλά ελληνικά κείμενα μαγείας συναντάμε τέτοιου είδους φαντάσματα, καθώς και φαντάσματα προσώπων που πέθαναν βίαια, ή νεκρών που έμειναν να κείτονται άταφοι. Για δύο λόγους τα φαντάσματα αυτά θεωρούνταν τα πιο αποτελεσματικά σε επικλήσεις: οι ζωντανοί πίστευαν ότι ήσαν ιδιαίτερα δυστυχή, επειδή δεν είχαν επιφλεχθεί από τη ζωή τους, και γι' αυτό ήταν ευκολότερο να στρέψουν το θυμό τους ενάντια σε κάποιον. Και ακόμη, ότι οι ψυχές τους δεν μπορούσαν να μπουκ στον Αθή και έτσι δεν είχαν πού να αναπαυθούν στη μετά θάνατο ζωή τους. Σ' αυτά τα φαντάσματα δεν άρεσε ο ρόλος που οι γόητες τα ανάγκαζαν να παίξουν: γι' αυτό και κάποια μάγια προσπαθούν να εξαγοράσουν τη συνεργασία των φαντασμάτων, δίνοντάς τους την υπόσχεση ότι, αν βοηθήσουν αυτή τη φορά, δεν θα τους ξαναζητηθεί ποτέ να υπηρετήσουν τους ζωντανούς. Στο ίδιο πνεύμα ο Πλάτων γράφει ότι οι άνθρωποι ταράζονταν πολύ, αν, κατά την επίσκεψή τους στον τάφο των γονιών τους, έβρισκαν εκεί επάνω μια κέρνη κούκλα, είδος που μερικές φορές συνέβαλλε και υπηρετούσε το σκοπό των πινακίδων με τα μάγια ή τις κατάρεις¹².

Όμως, μερικές φορές οι ζωντανοί επικαλούνταν τους νεκρούς και για λιγότερο δυσάρεστους λόγους. Το κείμενο στην αρχή αυτού του άρθρου παρουσιάζει παραστατικά έναν από τους σπουδαιότερους: οι νεκροί γνώριζαν πράγματα που οι ζωντανοί αγνοούσαν, και γι' αυτό τους χρησιμοποιούσαν για προφητείες. Κατά την κλασική περίοδο λειτουργούσαν ήδη αρκετά μαντεία νεκρών. Αν κρίνουμε από μια ονομαστή φιλολογική πηγή, μπορούσε κανείς να καλέσει ο ίδιος, ιδιωτικά, τους νεκρούς για να προφητεύσουν. Στους Πέρσες του Αιχμούλη, η βασίλισσα της Περσίας ζητά από τους πρεσβύτερους της αυλής της να καλέσουν το φάντασμα του συζύγου της Δαρείου, για να το συμβουλευθούν για το αποτέλεσμα του πολέμου της χώρας τους με την Ελλάδα¹³. Το επεισόδιο βέβαια αυτό συμβαίνει σε μια χώρα που οι Έλληνες τη θεωρούσαν παράδειση και βάρβαρη, στην οποία ο καθένας ίσως θα μπορούσε να διαθέτει την ικανότητα επικλήσης των νεκρών. Στην πατρίδα τους, την Ελλάδα, αν κανείς ήθελε να καλέσει τους νεκρούς, πιθανότατα θα χρειαζόταν και πάλι τη συνδρομή των γοητών.

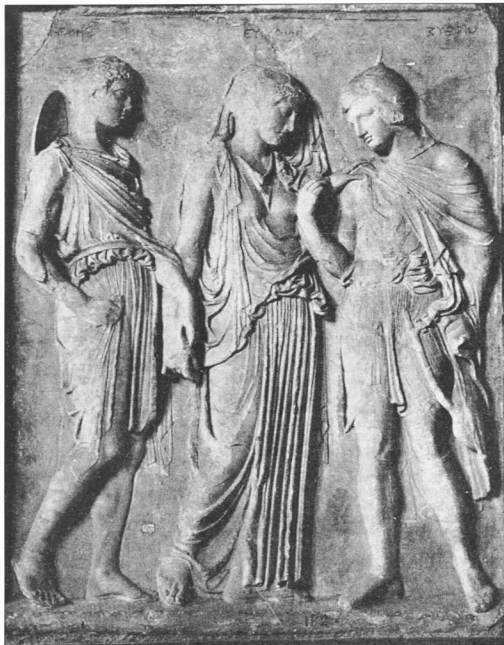
Ο γόης, ο ειδικός της ψυχής. Ο γόης ήταν ικανός να καλέι τα φαντάσματα να βοηθήσουν ή

νανό θύμα. Οι πινακίδες τοποθετούνταν σε μέρη όπου οι θεόπτητες των νεκρών και οι ίδιοι οι νεκροί θα τις έβρισκαν ευκολότερα: σε τάφους, σε πηγάδια, και μερικές φορές κάτω από το δάπεδο ναών που ανήκαν σε θεότητες που σχετίζονταν με τους νεκρούς, όπως η Δήμητρα. Η παλαιότερη τέτοια πινακίδα προέρχεται από τη Σικελία και χρονολογείται στα τέλη του δού αιώνα π.Χ.. Κατάδεσμοι απαντούν στην Αθήνα, στα μέσα του 5ου αιώνα, και σε άλλα μέρη του ελληνικού κόσμου από τον 4ο αιώνα και εξής.

Οι πινακίδες με τις κατάρεις χρησιμοποιούνταν ενάντια στους εχθρούς κάποιου, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου υπήρχε ανταγωνισμός: στο δικαστήριο, στον αγωνιστικό χώρο, στην αγορά, στον έρωτα. Ένας πάπυρος⁹, που διασωζεί μια προσωπική συλλογή κάποιου μάγου με κατάρεις, περιλαμβάνει και τις οδηγίες για την κατασκευή μιας τέτοιας πινακίδας. Αληθινές πινακίδες, βασισμένες σ' αυτές τις οδηγίες, έχουν βρεθεί σε ανακαταρής¹⁰. Για να πιάσουν τα μάγια ή οι κατάρεις, έπρεπε ο μάγος να γράψει το ακλόουθο κείμενο πάνω στη μολύβδινη πλάκα:

Εμπιστεύομαι αυτή την πινακίδα σε σες (θεοί του Κάτω Κόσμου) και στους άνδρες και στις γυναίκες που πέθαναν πρόωρα, στους έφηβους και στις κόρες, από χρόνο σε χρόνο, μήνα σε μήνα, μέρα σε μέρα, ώρα σε ώρα. Εξέλιπα όλους τους δαίμονες αυτού (του νεκροταφείου) να συνδράμουν αυτόν εδώ τον δαίμονα. Ίνε, λοιπόν, δραστήριος για μένα, όποιος και αν είσαι, άνδρας ή γυναίκα, και πήγαινε σε κάθε τόπο, σε κάθε γειτονιά, σε κάθε σπίτι και γοήτευσε και δέσε με τα δεσμά του έρωτα (τη γυναίκα που αγαπώ). ... Κάνε την ανίκανη να πίνει ή να τρώει, να μην είναι ποτέ ευχαιριστήμένη ούτε διανατή, ούτε να 'χει γαλήνη πνεύματος, ούτε να 'χει

3. Ανάγλυφο: Ο Ορφέας γυρίζει και κοιτάζει την Ευριδική, παρβαίνοντας, έτσι, τον νόμο του Αθή. Η Ευριδική φαίνεται έτοιμη να κλείσει τα μάτια της, δηλαδή, να πεθάνει ξανά. Ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδος, Βατικάνο, Musei Vaticani.

4. Ανάγλυφο:
Ο Ορφέας, αριστερά,
κοιτάζει την Ευρυδίκη,
στο κέντρο, παραβλίνοντας,
έτσι, τον νόμο του Άδη,
Ο Ερμής, δεξιά, ετοιμάζεται
να την οδηγήσει πίσω,
στον Κάτω Κόσμο.
Ρωμαϊκό αντίγραφο
ελληνικού πρωτύπου που
αποδίδεται στον Αλκαμένη,
τελευταίο τέταρτο Σου αι.
π.Χ. Νάπολη, Museo
Archeologico Nazionale.

και να βλάψουν τους ζωντανούς, αλλά το ίδιο άξιος ήταν να τα κατευνάζει και να τα αποτρέπει, όταν χρειαζόταν. Μπορούσε, επομένως, να γνωρίζει αρκετά καλά, πώς λειτουργούσε ο Κάτω Κόσμος και πώς να καταφέρνει τους θεούς, που διαφέντευαν τα φαντάσματα που κατοικούσαν εκεί, να του κάνουν χάρες. Εξαιτίας αυτών των ικανοτήτων του, ο γόης απέκτησε και τη φήμη του ειδώμονα, ο οποίος μπορούσε να προετοιμάσει τις ψυχές των ζωντανών για τη μεταθανάτια ζωή, μώνυτας τους σε ειδικές μυστηριακές τελετές, όπου μπορούσαν να μάθουν πώς θα γίνονταν ευτυχι-

σμένοι στον Άδη. Ο Πλάτων αναφέρεται εκθαύρα στο θέμα αυτό¹⁴: οι ειδικοί που πήγαιναν πόρτα-πόρτα, πουλώντας μάγια ενάντια στους εχθρούς κάποιου, ήταν οι ίδιοι που υποσχόταν ότι, για ένα άλφα ποσό, θα μπορούσαν να μνησούν όποιον ήθελε σε μυστήρια που θα προφύλασσαν την ψυχή του μετά θάνατο. Ο Πλάτων προσθέτει ότι σε ορισμένες περιπτώσεις όχι μόνο ιδιώτες, αλλά και πολιτείες ολόκληρες δαλεδάθηκαν από αυτούς τους περιπλανώμενους μάγους. Ίσως να υπάρχει εδώ ένας υπαινιγμός για το έργο του Επιμενίδη του Κρητός, που κλήθηκε στην Αθήνα στα

τέλη του 7ου αιώνα για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που δημιουργούσαν τα φαντάσματα διακεκριμένων πολιτών που είχαν δολοφονηθεί. Ο ίδιος επίσης, όσο ήταν στην πόλη, μύησε τους Αθηναίους σε ορισμένες μυστηριακές λατρείες. Ο Πλάτων αναφέρει επίσης ότι κάποιες από τις μυστηριακές τελετές, που οι περιπλανώμενοι ειδικοί διέδιδαν, υποσχόταν να βελτιώσουν την κατάσταση αυτών που είχαν ήδη πεθάνει – πράγμα, βέβαια, δολοφονικό για ένα φάντασμα που υπέφερε, αλλά και, κατ'επέκταση, για τους συγγενείς, τους οποίους ταλαιπωρούσε η δυστυχισμένη ψυχή.

Τα καθήκοντα που ασκούσε ο γόης, δηλαδή επίκληση νεκρών και μύηση σε μυστήρια, συνδυάζονται στη μυθική μορφή του Ορφέα, τον οποίο πολλές αρχαίες πηγές αποκαλούν γόη. Ο Ορφέας είναι γνωστός στους περισσότερους σύγχρονους αναγνώστες για την πρώτη από τις δύο αυτές ικανότητες που διέθετε: για την ιστορία του ταξιδιού του στον Άδη για να ξανακερδίσει την ψυχή της νεκρής του συζύγου, της Ευρυδίκης, ιστορία που την έχει διηγηθεί ο Βιργίλιος, ο Οβίδιος και πολλοί άλλοι ποιητές αργότερα (εικ. 2). Στην αρχαιότητα, όμως, ο Ορφέας ήταν εξίσου διάσημος επειδή μετέδιδε στα τραγούδια του τα μυστικά των Διονυσιακών και Ελευσινιακών μυστηρίων και είχε διαμορφώσει τις τελετές μύησης στη λατρεία του Διονύσου. Ο στενός σύνδεσμος ανάμεσα στις δύο αυτές λειτουργίες, της επίκλησης των ψυχών και της μύησης των ανθρώπων στα μυστήρια, εκφράζεται από τον ίδιο τον Ορφέα σε ένα ποίημα της ύστερης αρχαιότητας, που του αποδίδεται. Σ' αυτό ο Ορφέας ισχυρίζεται πως όσα διδάξε στον Κάτω Κόσμο στους θνητούς με τα τραγούδια του, τα έμαθε όταν κατέβηκε στον Άδη, "με πίστη στην κιθάρα μου και οδηγόν τον έρωτα για τη γυναίκα μου"¹⁵. Ήξερε κατάσταση που επικρατούσε στον Κάτω Κόσμο, τον οποίο είχε επισκεφθεί κάποτε και είχε αποκτήσει ειδικές διανοήσεις με τις δυνάμεις που βασιλεύαν εκεί. Πρέπει, πάντως, να θυμόμαστε ότι, όπως ο

ίδιος υπογραμμίζει στο πιο πάνω απόσπασμα, κατάφερε να ταξιδέψει στον Άδη και να πάρει πίσω την ψυχή της γυναίκας του, επειδή ήταν ένας ερχόμενος μουσικός. Στην αρχαία Ελλάδα η μουσική, κάθε είδους μουσική, εθεωρείτο ότι ασκούσε τη δική της μαγική δύναμη, όχι μόνο πάνω στα ζώα και στους ανθρώπους, αλλά και πάνω στο βασίλειο των νεκρών.

Μακροπρόθεσμα, βέβαια, η προσπάθεια του Ορφέα να ξανακερδίσει την ψυχή της γυναίκας του δεν ευδοκήθηκε: η ψυχή της Ευρυδίκης ξαναγύρισε στον Άδη για πάντα. Αν, όπως μας πληροφορούν πάμπολλες αρχαίες πηγές, ο Ορφέας ήταν γόης¹⁶, ειδικός στο να καλεί τις ψυχές των νεκρών, γιατί τελικά το εγχείρημά του, στο οποίο βασίζεται όλη η τέχνη της γοητείας, δεν τελεσφόρησε; Τα δραματικά στοιχεία της διήγησής δίνουν, εν μέρει, την απάντηση: η τραγική κατάληξη κάνει τον μύθο καλύτερο. Αλλά και ο ίδιος ο μύθος προσφέρει μια ακόμη αιτία που εντάσσεται απόλυτα στους κανόνες της γοητείας, όπως τους ξέρουμε από άλλες πηγές: ο Ορφέας στράφηκε και κοίταξε την ψυχή που είχε καλέσει (εικ. 3, 4). Πολλά αρχαία κείμενα προειδοποιούν ότι δεν πρέπει κανείς να κοιτάξει ή να απευθυνθεί με οποιονδήποτε τρόπο στα πνεύματα των νεκρών που έχει καλέσει. Ο βασιλιάς Άδμητος, για παράδειγμα, όταν ξαναπαίρνει πίσω από τον Άδη την ψυχή της Αλκήστης, έχει προειδοποιηθεί να μη μιλήσει μαζί της επί τρεις μέρες, μετά την πάροδο των οποίων η νεκρή θα μπορεί να συγκαταλέγεται πίσω στους ζωντανούς¹⁷. Ένας ιερός νόμος του 5ου αιώνα π.Χ. από τον Σελίνουτα, που δημοσιεύθηκε πρόσφατα¹⁸, συμβουλεύει όποιον επιθυμεί να καλέσει ένα φάντασμα να του "γυρίσει την πλάτη" ("Προστράφασθω") πριν αυτό καν εμφανισθεί. "Ο Ορφέας στράφηκε και κοίταξε το φάντασμα της γυναίκας του, γιατί είχε, φαίνεται, ξεχάσει αυτού κανόνες της γοητείας."

Αυτό που με σαφήνεια προκύπτει από την έως τώρα πραγματέυση του θέματος είναι ότι οι νεκροί, όπως και τόσα άλλα πράγματα στον κόσμο της μαγείας, διέθεταν εξίσου τη δύναμη να ωφελούν ή να βλάπουν τους ανθρώπους. Γι' αυτό έπρεπε κανείς να παίρνει τα μέτρα του και να σιγουρεύεται ότι οι νεκροί δουλεύουν για το καλό του και όχι εις βάρος του. Αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο δημιουργήθηκε στην ελληνική κοινωνία μια τάξη ειδημόνων, οι γόητες, οι οποίοι είχαν τις κατάλληλες γνώσεις και τεχνικές που ο μέσος άνθρωπος δεν διέθετε. Αν ξαναδιαβάσουμε αυτή εδώ τη μελέτη, θα σημειώσουμε και κάτι ακόμη: οι γόητες συνδέονταν συχνά με φυλές ανθρώπων, τις οποίες οι αρχαίοι Έλληνες, οι αφηγητές αυτών των ιστοριών, θεωρούσαν ξένες: ο Ορφέας καταγόταν από τη Θράκη, και οι γόητες που κατάφεραν να ελέγξουν το φάντασμα του Παισανία ήταν Θεσσαλοί. Η Θράκη, αλλά και η Θεσσαλία, θεωρούνταν στην κλασική Ελλάδα χώρες παράξενες, κάπου στα όρια του πολιτισμένου κόσμου. Ο Επιδμήδιος ήταν από την Κρήτη, έναν άλλο τόπο που οι κάτοικοι της ηπειρωτικής Ελλάδας τον θεωρούσαν μυστηριώδη και δυνητικά επικίνδυνο. Οι Δάκτυλοι, οι θεϊκοί γόητες που, όπως πιστευόταν, είχαν εκπαιδευτεί τον ίδιο τον Ορφέα, συνδέονταν επίσης με την Κρήτη. Το στοιχείο της

καταγωγής δεν ανταποκρίνεται ίσως απόλυτα στην πραγματικότητα. Αν και πολλοί πλανόδιοι γόητες έφτασαν στην Ελλάδα από ξένες χώρες, όπως αναφέρει και ο Πλάτων, υπάρχουν πιθανότατα και πολλοί άλλοι ντόπιοι ομοεχνοί τους, γέννημα και θρέμμα του τόπου τους. Η ανελέητη, όμως, σύνδεση της γοητείας με ξένες χώρες κατά την αρχαιότητα μάς αποκαλύπτει, παρ' όλα αυτά, ένα γεγονός: οι Έλληνες δεν αισθάνθηκαν ποτέ απόλυτα άνετα με τους γόητες, άσχετα με το πόσο ο μαγικός τους ρόλος τους ήταν χρήσιμος. Έτσι, ο έλεγχος των νεκρών, πλασμάτων που ήταν κάπως άγνωστα και τρομαχτικά, όφειλε να παραμείνει στη διακαιοδοσία κάποιων "περιβωριακών" ατόμων, τα οποία από τη φύση τους και μόνο βρίσκονταν έξω από τα πλαίσια μιας μετριοκρατικής κοινωνίας.

Σημειώσεις

1. Ηρόδ. 5.92 η.
2. Τα θέματα που θινονται σ' αυτό το άρθρο καλύπτονται πληρῶστερα στο βιβλίο της συγγραφέως *Resilient Dead: Encounters Between the Living and the Dead in Ancient Greece*, που θα δημοσιευθεί την άνοιξη του 1999 από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια. (Σημ. επιμ.)
3. Βλ. *Ιδώς Πλουτ.* Ηρόδ. απ. 126 (Sandbach), και *Ξεστ.* 560 ε-4, Θουκ. 1.134.4-135.1, Διόδ. Σικ. 11.45 και Πλουτ. 3.17.7-9.
4. Βλ. το άρθρο του Α. Corso (στη σελ. 22) για μια παράμοια πρακτική.
5. SEG ix 72 (=LSJ 115).
6. Βλ. κυρίως *Αισχ.* Χο. 84-164.
7. *Αισχ.*, ο.π., 439-43 (πβ. και Σοφ. Ηλ. 444-46).
8. Πλάτ. *Λοκ.* 364b5 - 265a3.
9. Για το πλήρες κείμενο, βλ. PMG IV 296-466.
10. Οι πηγές που βασίζονται στη συνταγή στον πάμπου πιο πάνω (στημ. 9) δημοσιεύθηκαν από τον D. Martine, *P. Michigan XVI. A Greek Love Charm from Egypt* (Atlanta, 1991).
11. " παρακαταβέβαια/μὴν τούτων τον καταδωρον, θεῶν χάριτος/... θεῶς καὶ δαίμων καταχθονῶν, ἄωρον τε, καὶ ἄωρον, μὴ λάσσειτε καὶ παρόντων, ἐναύτων / ἐξ ἐναύτων, μῆκος ἐκ μῆτων, μῆδος ἐξ ἐμῶν / ἄλλ' ἔλεγε τῆν δειῶν των τραῦν, τῶν/ σπῆλαγγν, τῆς ψυχῆς πρὸς ἐμῆ, τον δειῶν ..."
12. Πλάτ. *Νομ.* 933 b 2-3.
13. *Αισχ.* *Γέρο.* 598-842 (ή σκηνή της νεκρομαντείας).
14. Βλ. σημ. 8 πιο πάνω.
15. *Όρφ.* *Αγωνασιικά* 40-42.
16. Στράβ. 7.330 απ. 18 (=Όρφ., απ. 40 Κεττ), *Λοκ.* *Αστρόλ.* 10.ά.κ.
17. *Ευρ.* *Ακ.* 144-146.
18. SEG xliii 630.

Magic and the Dead in Classical Greece

Sarah Iles Johnston

During the late archaic period of Greek history, there emerged a class of professionals who specialized in rituals used to control the dead, many of which could be described as "magical". The word for this specialist, *goēs*, and the word for his art, *goeteia*, in fact became common terms for what we now call "magician" and "magic". The *goēs*, as we see him in classical Greece, particularly did three things. 1) He appeased and averted ghosts who were out of control and causing trouble for the living. His techniques included creating statues of the ghosts, feeding those statues and then yoking, and sending them, to stop the ghost from moving, or leaving the statues in the wilderness. 2) He could call up ghosts to serve the living. Sometimes the ghosts gave prophecies; sometimes they could be forced to hurt individuals among the living with whom the *goēs* or his client were angry. 3) He developed rituals in which the living could participate, that guaranteed that when they died, their own ghosts would be happy in the afterlife. In this role, the *goēs* was closely connected to the development of mystery cults in Greece.

S.I.J.